

Die interpretasie en onderrig van hulpwerkwoorde in Noord-Sotho: klassifisering en basiese grammatiese kenmerke

ABSTRACT

In this article the grammatical classification of auxiliary verbs as a subcategory of the word class **verb** in Northern Sotho is discussed. The grammatical features that distinguish the various groups from each other are highlighted. Although some suggestions for the classification of auxiliary verbs in Northern Sotho have been made by previous researchers, the mere features that serve to distinguish between the groups on grammatical grounds have not been satisfactorily investigated. This article is an attempt to fill that gap to a certain extent. This situation has a negative effect on the teaching of this word class at primary, secondary as well as tertiary level. Popular grammars used as teaching aids by schools and universities contain insufficient or even faulty information concerning auxiliary verbs as a sub-category of the word class verb. Hopefully the content of this article will contribute to facilitate the task of language tutors at school or university level to deal meaningfully with this sub-category of verbs.

Key words: Auxiliary verb groups: Northern Sotho; rank shifting; classification

Kernbegrippe: Hulpwerkwoordgroepe: Noord-Sotho; rangverskuiwing; klassifisering

1. Doel van die artikel

Die doel van die artikel is eerstens om die grammatiese indeling van hulpwerkwoorde te bespreek wat 'n subkategorie van die woordklas Werkwoord in Noord-Sotho uitmaak. Tweedens word gepoog om die fokus te laat val op onderskeidende grammatiese kenmerke wat sodanige groepe van mekaar onderskei.

Hoewel daar reeds by wyse van vroeëre navorsing 'n grammatiese klassifikasie van Noord-Sotho-hulpwerkwoorde voorgehou word, bestaan daar tot op hede weinig inligting rakende die onderskeidende kenmerke wat die groepe van mekaar onderskei. Hierdie toedrag van sake het ook 'n negatiewe uitwerking op die onderrig van hierdie woordklas op primêre, sekondêre, sowel as tersiêre onderrigsvlak. Bestaande grammatikas wat tans as onderrighulpmiddele by skole en universiteite aangewend word, bevat onvoldoende of selfs foutiewe inligting rakende hulpwerkwoorde as 'n subkategorie van die woordklas werkwoord. In dié artikel word gepoog om die leemte in 'n mate te vul en word daar bepaalde riglyne gegee wat deur leerkragte of vakdosente gebruik kan word om ten minste hulpwerkwoorde van ander werkwoordkategorieë te kan onderskei, asook om bepaalde grammatiese kenmerke van hierdie subkategorie te kan blootlê.

2. Inleiding

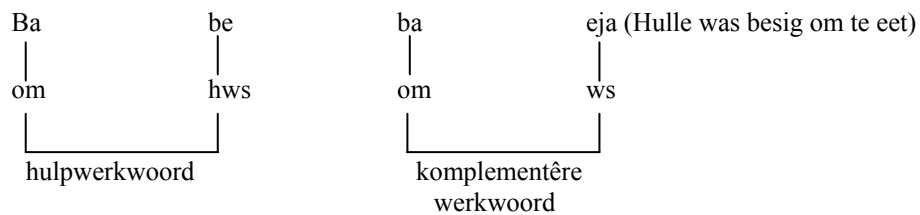
Lombard (1985: 186) se oorsigtelike beskrywing van die woordklas hulpwerkwoord in Noord-Sotho impliseer die volgende belangrike onderskeidende kenmerke wat in ag geneem moet word, naamlik dat:

- (1) 'n Hulpwerkwoord 'n outonome woord is wat 'n subklas (subkategorie) van die woordklas werkwoord uitmaak.

Die begrip 'outonoom' moet hier geïnterpreteer word teen die agtergrond van Van Wyk (1958) se woordidentifikasieteorie.

- (2) 'n Hulpwerkwoord uit ten minste twee essensiële woordaspekte bestaan, nl.
- (a) 'n onderwerpsmorfeem (om) en
 - (b) 'n hulpwerkwoordstam (hws)

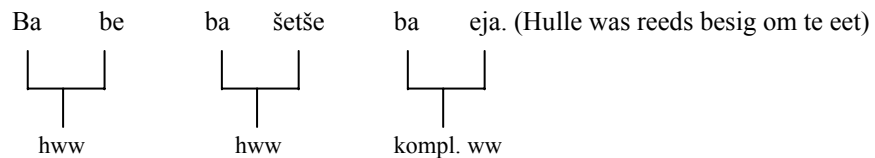
Die volgende illustrasie toon aan hoe 'n hulpwerkwoord saam met 'n komplementêre werkwoord met ooreenstemmende onderwerpsmorfeme in woordgroepverband optree:

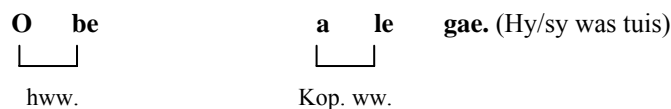
- (3) 'n Hulpwerkwoord in woordgroepsverband in 'n bepaalde grammatiese verhouding met 'n komplementêre werkwoord optree.

In die voorbeeld hierbo in (2) kan daar byvoorbeeld onderliggende verhoudingsaspekte soos konkordiale kongruensie aangetoon word. Relatiewe tyd en 'n bepaalde betekenisverhouding kan ook blootgelê word wat op die interafhanklikheid van die lede van die woordgroep dui.

- (4) 'n Hulpwerkwoordgroep kan ook bestaan uit twee of meer opeenvolgende hulpwerkwoorde wat deur 'n komplementêre werkwoord gevolg word soos dit deur die voorbeeld hieronder aangetoon word:

'n Hulpwerkwoordgroep bestaan uit twee essensiële komponente naamlik 'n hulpwerkwoord en 'n komplementêre werkwoord. Indien die komplementêre werkwoord 'n kopulatiewe werkwoord is, vorm die kopulatiewe komplement ook deel van die hulpwerkwoordgroep, byvoorbeeld:

- (5) *In sekere gevalle word enkele hulpwerkwoorde gekenmerk deur 'n "klaslose" onderwerpsmorfeem, bv.:*

Bana bao e fela ba a tšwafa (Daardie kinders is egter lui)

 | |
hww. kompl. ww.

- (6) *Sintakties gesproke is die komplementêre werkwoord meestal ondergeskik aan die hulpwerkwoord, omrede laasgenoemde as inleidende lid dikwels die modus waarin die komplementêre werkwoord fungeer, bepaal. In die volgende voorbeeld bepaal die hulpwerkwoord byvoorbeeld 'n komplementêre werkwoord in die konsekatief:*

Dikgomo di le tša fula mašemong (Die beeste het op 'n keer in die lande gewei)

 | | |
hww. kompl. ww in konsekatief

Nie alle hulpwerkwoorde bepaal die modus van 'n komplementêre werkwoord nie en daarom word daar sintakties 'n onderskeid getref tussen **bepalende** en **nie-bepalende** hulpwerkwoorde. Die modus waarin die komplement van laasgenoemde groep fungeer, word hoofsaaklik deur semantiese oorwegings bepaal.

- (7) *Semanties is die komplementêre werkwoord in 'n hulpwerkwoordgroep primêr, omdat dit die hoofhandeling, -gebeurtenis of -proses uitdruk. Die hulpwerkwoord is daarteenoor semanties sekondêr, omdat dit slegs die verloop, aard of hoedanigheid van die handeling aandui, bv.*

Rena <u>re</u> <u>šetše</u>	<u>re</u> <u>fihlile</u>	maabane (Ons het reeds gister aangekom)
hww.	kompl. ww.	
handelingsverloop	hoofhandeling	

Hulpwerkwoorde in Noord-Sotho word normaalweg met Afrikaanse voegwoorde of bywoorde vertaal, soos dikwels, asof, gedurig, uiteindelik, nog nie, intussen, reeds, solank, daarna, gevolglik, voortaan, ens.

3. Ontwikkelingsgang

Louwrens (1991: 50) wys tereg daarop dat Noord-Sotho hulpwerkwoorde histories uit basiese werkwoorde ontwikkel het. Hy wys ook daarop dat hoewel dit in sommige gevalle moontlik is om die oorspronklike werkwoord waaruit die hulpwerkwoord ontwikkel het te bepaal, ander hulpwerkwoorde in so 'n mate ontwikkel het dat dit nie meer moontlik is om dit met 'n oorspronklike basiese werkwoord te assosieer nie. Ten opsigte van die ontwikkelingsgang van hulpwerkwoorde word daar dus 'n voltooide en onvoltooide kategorieverskuiwing waargeneem.

Ponelis (1975: 48) is ook daarmee eens dat hulpwerkwoordgroepe deur 'n historiese sintaktiese ontwikkeling gekenmerk word waar veral twee belangrike beginsels geldend is, nl. **grammatisasie** en **rangverskuiwing**. Met grammatisasie bedoel hy die oorgang van 'n leksikale item na 'n kategoriale item.

Geskoei op die ontwikkelingsstadia van hulpwerkwoorde asook hul graad van afhanklikheid, verdeel Louwrens (1991) hulpwerkwoorde in drie kategorieë, nl.

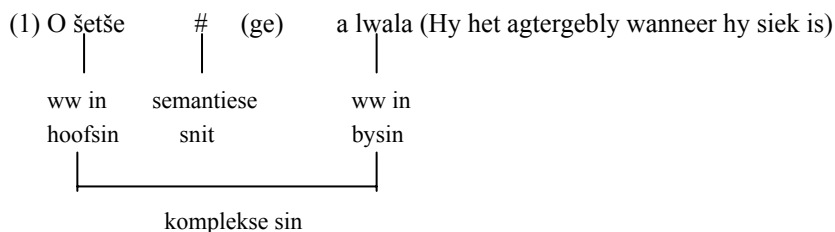
- (1) Hulpwerkwoorde wat beide as hulpwerkwoorde of enkelvoudige selfstandige (basiese) werkwoorde kan optree (kategorie 1).
- (2) Hulpwerkwoorde wat hul valensie as basiese werkwoorde sodanig verloor het dat hul slegs as hulpwerkwoorde kan optree. Die werkwoorde het 'n voltooide kategoriale verskuiwing ondergaan (kategorie 2).
- (3) Hulpwerkwoorde wat ook deur vertikale ontwikkeling hul woordstatus verloor het en wat soos prefigale morfeme binne enkelvoudige werkwoordstrukture funksioneer (kategorie 3).
- (4) Daar kan ook 'n groep hulpwerkwoorde onderskei word wat deur kategorieverskuiwing in die rigting van voegwoorde ontwikkel het of die proses van verskuiwing reeds voltooi het. Hierdie groep word deur Van Staden (1988: 32–46) in sy studie bespreek (kategorie 4). Lombard (1985: 177–181) klassifiseer egter hierdie taalvorme onder die woordklas **voegwoorde**.

Hoewel 'n kategorie-indeling reeds etlike jare gelede deur Louwrens (1990) voorgestel is, bestaan daar tot op hede nog nie voldoende navorsing wat die onderskeidende kenmerke van sodanige kategorieë in Noord-Sotho toelig nie. In die volgende paragrawe word dus gepoog om enkele belangrike kenmerke bloot te lê.

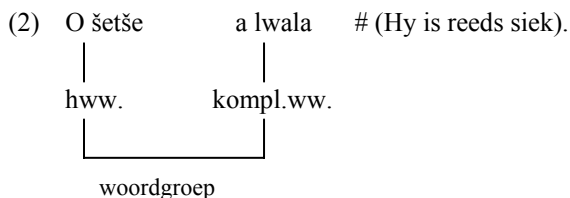
4. Hulpwerkwoorde: Kategorie 1

Hulpwerkwoorde in dié kategorie het histories ontwikkel uit sintaktiese strukture en is, soos reeds vermeld, deur twee beginsels naamlik grammatisasie en rangverskuiwing gedomineer. Die posisie van die semantiese snit waarna Ponelis (1975: 52) verwys, is ook hier van besondere belang.

'n Kategoriale verskuiwing is aan die orde van die dag wanneer die betekenis van die werkwoord in die hoofsin grammaties ondergeskik raak aan die betekenis van die werkwoord in die bysin. Die eerste werkwoord hierbo genoem tree dan hulpwerkwoordelik op en soos Pretorius (1997: 36) dit stel, funksioneer die werkwoord in dié konteks om 'n semantiese modifikasie teweeg te bring rakende die progressie of voltooiing van die hoofproses wat nou deur die tweede werkwoord waarna hierbo verwys word, uitgedruk word. Die volgende voorbeelde illustreer bogenoemde argument:

Die volgende voorbeeld illustreer die resultaat verkry nadat 'n proses van grammatisasie en horisontale rangverskuiwing plaasgevind het.

In voorbeeld (2) is die betekenis van die hulpwerkwoord ondergeskik aan die betekenis van die komplementêre werkwoord (hoofwerkwoord) wat die hoofproses uitdruk. Die hulpwerkwoord in die konteks funksioneer om 'n semantiese modifikasie van 'n perfektiewe aspek ten opsigte van die hoofproses uit te druk. Die hulpwerkwoord en komplementêre werkwoord tree saam in **woordgroepverband** op om een betekenisgeheel uit te druk en soos vroeër aangetoon is, word dit deur 'n onderliggende grammatiese verhouding gekenmerk.

Ponelis (1975: 52) haal Givon (1971) aan wat daarop wys dat sogenaamde hulpwerkwoorde bydra tot die ontwikkeling van twee 'kategoriale waardes' naamlik **tydsas** en **ontkenning**. Betreffende die tydsas onderskei Ponelis onder andere vier verskynsels, naamlik:

1. inchoatiewe aspek (handeling begin)
2. perfektiewe aspek (handeling eindig)
3. duratiewe aspek (handeling hou aan)
4. toekomende aspek (handeling gaan nog gebeur)

Die semantiese snit waarna vroeër verwys is, is in dié proses van ontwikkeling baie belangrik omdat dit die dominante faktor is wat die grens tussen hulpwerkwoordgroep en komplekse sin bepaal. Val die snit tussen die twee werkwoorde, herwin die eerste werkwoord sy aanvanklike oorspronklike betekenis wat die **hoofproses** aandui, terwyl die tweede werkwoord nie meer die hoofproses aandui nie, maar funksioneer as 'n bywoordelike of komplementêre sin soos Fromkin en Rodman (1978: 213) dit tereg aandui. Die komponente (werkwoorde) van die woordgroep verbreek hul grammatiese verhouding en val dus uiteen in twee opeenvolgende sinne.

5. Struktuur

Die linguïstiese verhouding tussen komponente van 'n hulpwerkwoordgroep word verder ook beheer deur bepaalde sintaktiese faktore. In woordgroepverband word hulpwerkwoord en hoofwerkwoord gekenmerk deur 'n bepaalde struktuur. Dit wil sê elemente (woorde) van die eenheid kom voor in 'n bepaalde **volgorde**. Volgorde word hier, soos deur Halliday (1961) gedoen is, onderskei van **opeenvolging**. Elemente (woorde) van die woordgroep word gekenmerk deur 'n vaste volgorde, nl.

hulpwerkwoord(e) + hoofwerkwoord of komplementêre werkwoord. Die hulpwerkwoord of hulpwerkwoorde gaan altyd die komplementêre werkwoord **vooraf**, dit wil sê die hulpwerkwoord en die komplementêre werkwoord is nie **omstelbaar** nie.

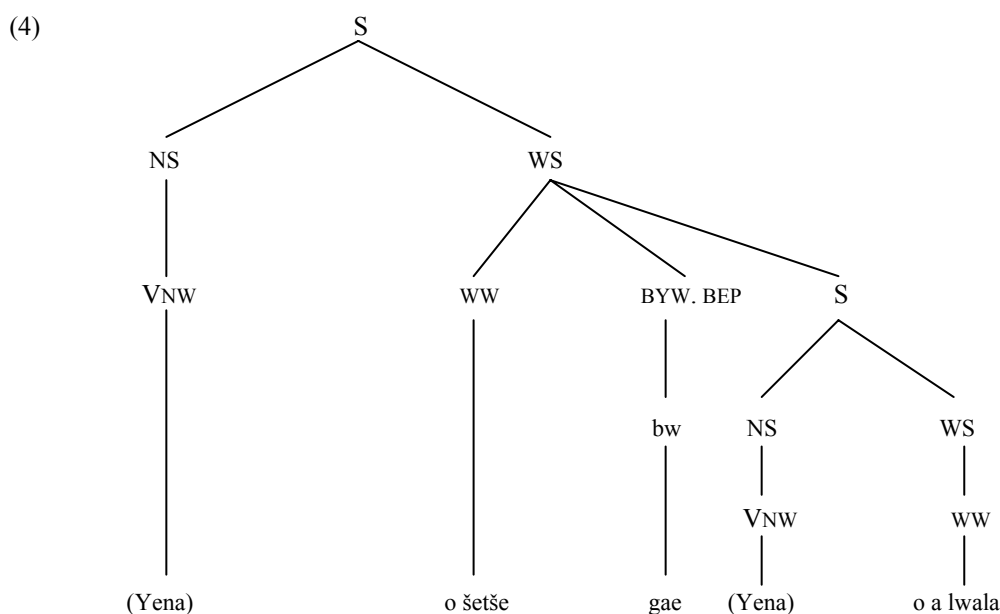
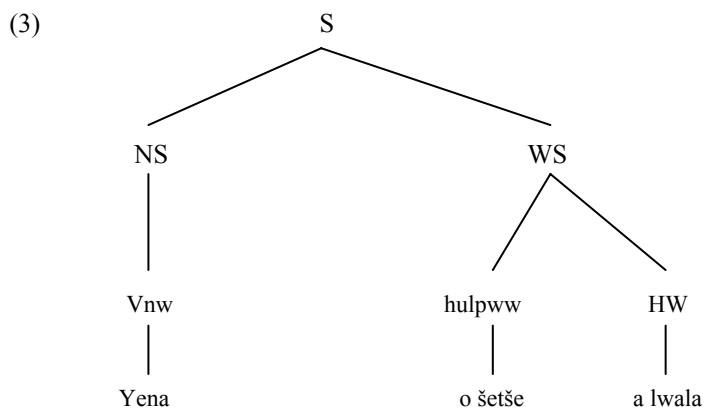
As gevolg van die feit dat die kategorieverskuiwing ten opsigte van kategorie een hulpwerkwoorde nog onvoltooid is, in dié sin dat hulle nog nie primêr hulpwerkwoorde is soos dié in kategorie twee nie, lei daartoe dat die komponente hulpwerkwoord en hoofwerkwoord dikwels skeibaar is deur middel van ander outonome woorde.

Die woordgroepverhouding tussen hulp-en hoofwerkwoord word egter opgehef indien dié twee komponente deur enige ander outonome woord of woorde (behalwe ander hulpwerkwoorde) geskei word, aangesien die 'sogenaamde semantiese snit' in dié gevalle verskuif. Dit kom daarop neer dat in woordgroepverband daar bepaalde sintaktiese beperkinge ten opsigte van hulpwerkwoorde bestaan in dié sin dat hulle op hul eie in woordgroepverband nie 'n valensie het vir voorwerp of bywoordelike bepalings nie.

Die volgende voorbeelde en illustrasies staaf bogenoemde feite:

O šetše a lwala # (Hy is reeds siek)

O šetše gae # a lwala (Hy het tuis gebly wanneer hy siek is)

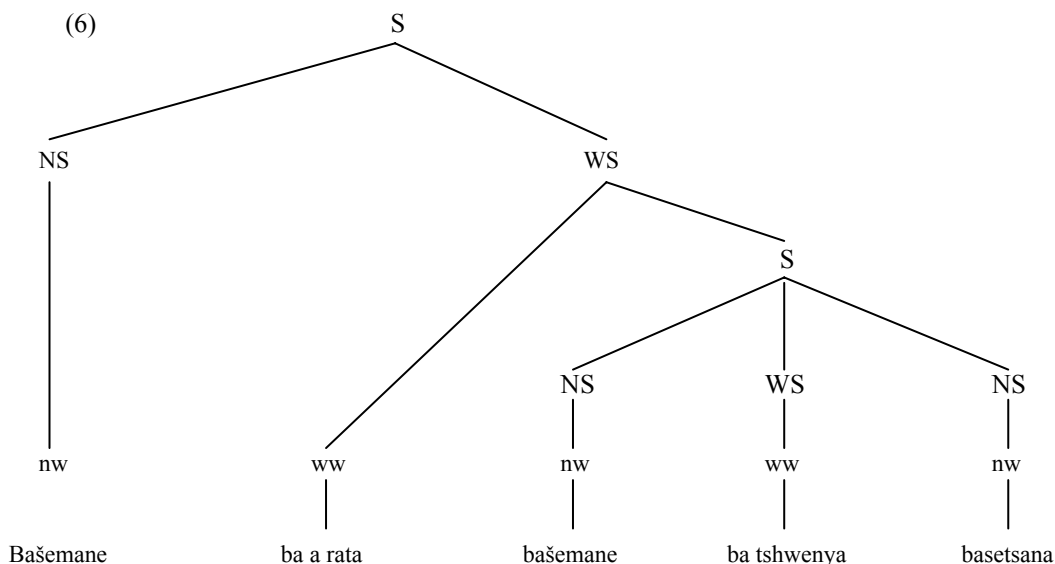
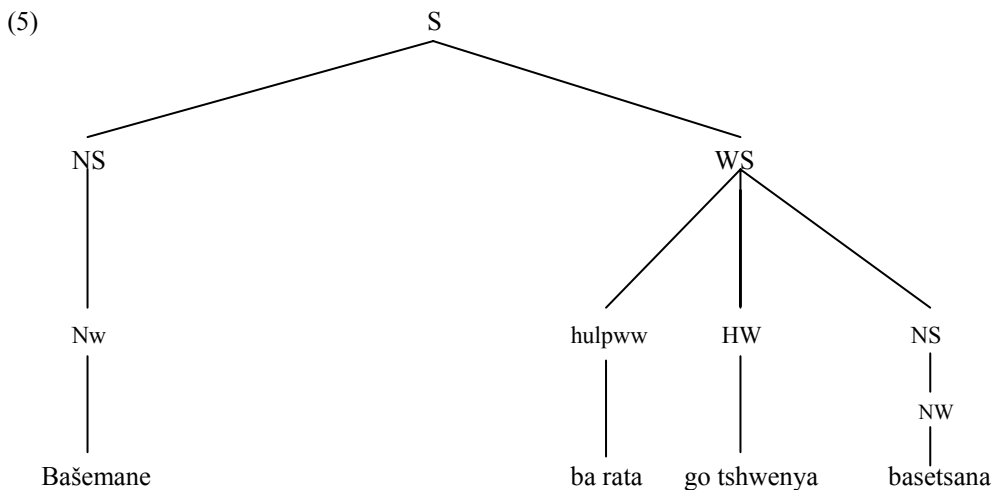

Soos vroeër reeds aangetoon funksioneer daar in voorbeeld 3 'n woordgroep as saamgestelde predikaat. In voorbeeld 4 word die woordgroepverhouding opgehef en val die homogene predikaat uiteen in twee opeenvolgende enkelvoudige predikate. Ook in hierdie geval neem die oorspronklike hulpwerkwoord weer sy selfstandige betekenis as werkwoord in 'n enkelvoudige predikaat aan. Die hulpwerkwoordgroep val uiteen in twee afsonderlike predikate, elkeen in sy eie sinsverband, te wete dié van **inleidende** en **komplementêre** sin.

Die semantiese snit in 'n bepaalde konteks speel ook 'n belangrike rol om die grense van 'n woordgroep of opeenvolgende sinne te bepaal in gevalle waar die hulpwerkwoord(e) gevolg word deur 'n infinitiewe hoofwerkwoord. Dikwels word slegs 'n geringe betekenisverskil waargeneem tussen die woordgroeppetekenis en dié van die komplekse sin. Die volgende voorbeelde en illustrasies werp lig op dié saak.

Bašemane **ba rata go tshwenya** # basetsana
 (Die seuns **wil** die dogters pla)
en

Bašemane ba rata # go tshwenya basetsana
 (Die seuns **hou daarvan** om die dogters te pla)

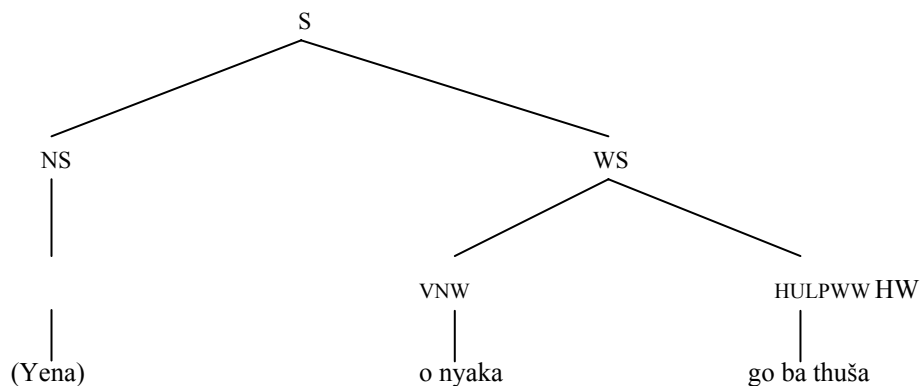
In voorbeeld (5) funksioneer die woordgroep **ba rata go tshwenya** as predikaat. Die hulpwerkwoord **ba rata** het sy selfstandige betekenis soos in 'n enkelvoudige predikaat verloor en semanties ondergeskik geraak aan die betekenis van die infinitiewe werkwoord **go tshwenya** wat in dié konteks as hoofwerkwoord funksioneer, aangesien dit die hoofproses aandui.

In voorbeeld (c) word die woordgroepverhouding tussen die oorspronklike hoofwerkwoord **go tshwenya** verbreek. Die hulpwerkwoord neem weer sy eie selfstandige betekenis aan en funksioneer as 'n enkelvoudige predikaat van 'n hoofsin, gevolg deur 'n *bysin van doel* soos Ponelis (1975: 59) dit noem.

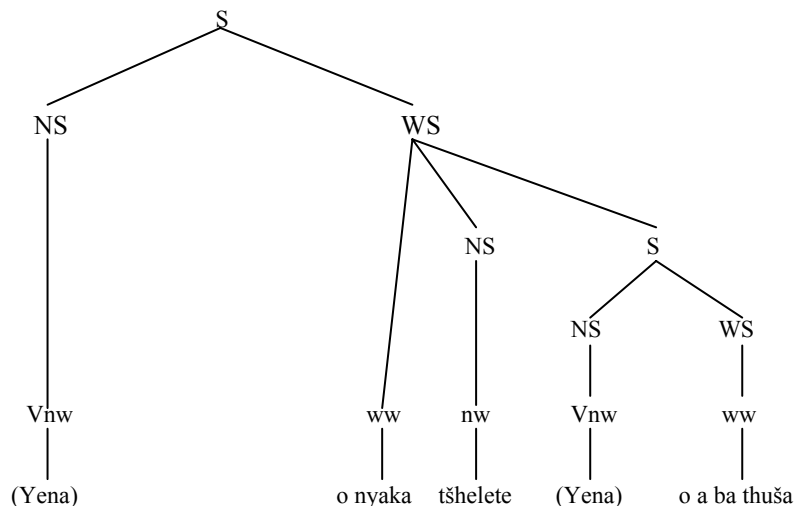
Dit blyk dus dat indien die hulpwerkwoord wat in kombinasie met 'n infinitiewe hoofwerkwoord optree 'n bywoordelike bepaling of voorwerp sou neem, val die oorspronklike

woordgroep wat as predikaat funksioneer uiteen en word daar weer eens 'n hoofsin gevolg deur 'n bysin van doel onderskei. Die volgende voorbeelde en illustrasies bewys bogenoemde feite.

- (7) O nyaka go ba thuša
(Hy wil hulle help)

- (8) O nyaka tšhelete go ba thuša
(Hy soek fondse om hulle te help)

Ook die volgende voorbeelde wat Ponelis (1975: 55) bespreek, kan op dieselfde wyse as die voorbeelde hierbo uiteengesit word. Die semantiese snit word egter slegs hier aangetoon.

- (1) O sa tšwa go kgalema # mmereki
(Hy het so pas die werker berispe)
- (2) O tšwa # go felegetša kgaetšedi
(Hy kom uit om sy suster te vergesel)

In voorbeeld (1) hierbo funksioneer 'n hulpwerkwoordgroep as saamgestelde predikaat, terwyl in voorbeeld (2) 'n hoofsin en 'n bysin van doel aangetref word.

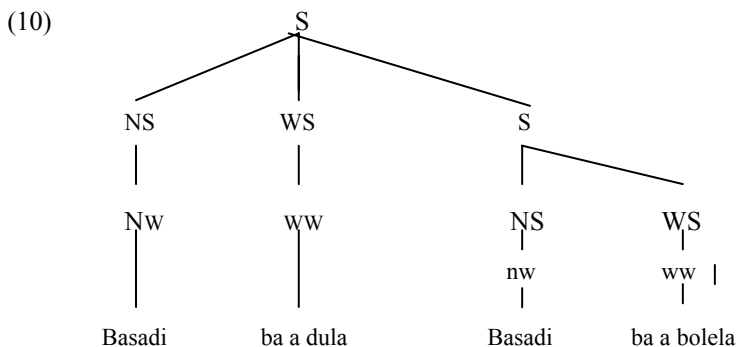
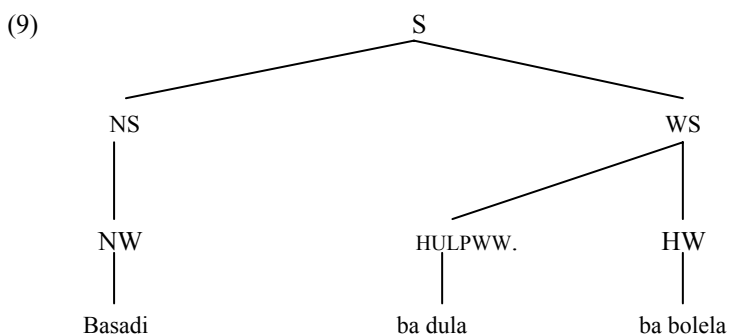
6. Morfologiese valensies

Benewens semantiese verlies en sintaktiese beperkinge van werkwoorde in dié kategorie wat hulpwerkwoordelik optree, verloor sodanige werkwoorde ook baie van hulle morfologiese valensie in dié woordgroepkonteks. 'n Belangrike morfologiese beperking wat hulpwerkwoorde van finitiewe of hoofwerkwoorde onderskei, is die feit dat hulle nie in woordgroepverband die sogenaamde a-teenwoordige tydsmorfeem kan neem, soos die meeste finitiewe werkwoorde nie. Die volgende voorbeelde staaf bogenoemde bewering:

Basadi **ba dula ba bolela** (Die vrouens praat aanhoudend)

Basadi ba **a** dula ba bolela (Die vrouens **sit** en praat).

'n Diagrammatiese voorstelling van bogenoemde voorbeelde word in (9) en (10) gedoen:

In voorbeeld (9) funksioneer 'n hulpwerkwoordgroep as predikaat, terwyl in voorbeeld (10) 'n inleidende sin en 'n komplementêre sin twee afsonderlike, opeenvolgende, predikate tot gevolg het.

Hulpwerkwoorde in woordgroepverband toon ook duidelik 'n baie beperkte valensie vir werkwoordekstensies, soos dit duidelik in die volgende voorbeelde geïllustreer word waar die ongrammatiese vorme deur 'n sterretjie (*) aangedui word. In die voorbeelde word die gebruiksmoontlikhede van die passiewe ekstensie ondersoek:

- (1) Basadi **ba rata** bana (Die vrouens het die kinders lief)
Selfstandige werkwoord as enkelvoudige predikaat.
- (2) Basadi **ba ratwa** ké bana (Die vrouens word deur die kinders bemin)
Selfstandige werkwoord met passiewe ekstensie as enkelvoudige predikaat.

(3) Basadi **ba rata** go thuša bana (Die vrouens wil die kinders help)
Hulpwerkwoord in woordgroepverband

(4) * Basadi **ba ratwa** go thuša bana
Hulpwerkwoord met passiewe ekstensie in woordgroepverband

Voorbeeld (4) doen ongrammaties aan, wat daarop dui dat die hulpwerkwoord in woordgroepverband nie valensie toon vir passiewe ekstensies nie en in die geval van sy werkwoordelike eienskappe verloor het. Die volgende voorbeelde dui ook daarop dat hulpwerkwoorde in woordgroepverband bepaalde werkwoordelike eienskappe verloor:

(5) **Ba nyaka** dikoloi (Hulle soek die motors)
Selfstandige werkwoord as enkelvoudige predikaat

(6) **Ba nyakišiša** dikoloi (Hulle soek die motors deur)
Selfstandige werkwoord met verdubbelde kousatiewe ekstensie as enkelvoudige predikaat

(7) **Ba nyaka** go reka dikoloi (Hulle wil voertuie koop)
Hulpwerkwoord in woordgroepverband

(8) * **Ba nyakišiša** go reka dikoloi
Hulpwerkwoord met verdubbelde kousatiewe ekstensie

(9) Batswadi **ba šala** gae (Die ouers bly tuis)
Selfstandige werkwoord as enkelvoudige predikaat

(10) Batswadi **ba šadiša** bana gae (Die ouers laat die kinders tuis bly)
Selfstandige werkwoord met kousatiewe ekstensie as enkelvoudige predikator

(11) Batswadi **ba šala** ba thuša bana (Die ouers help steeds die kinders)
Hulpwerkwoord in woordgroepverband

(12) * Batswadi **ba sadiša** ba thuša bana

(13) Banna **ba šaletše** mošomong (Die mans het laat by die werk aangekom)
Selfstandige werkwoord met applikatiewe en perfektum- ekstensies as enkelvoudige predikaat.

(14) * Basadi **ba šaletše** ba thuša banna
Hulpwerkwoord met applikatief en perfektum

(15) Bakitimi **ba a šadišana** (Die atlete hardloop vir mekaar weg)
Selfstandige werkwoord met kousatiewe en resiprokale ekstensies as enkelvoudige predikaat

(16) * Banna **ba šadišana** ba thuša bana
Hulpwerkwoord met kousatiewe en resiprokale ekstensies

7. Infinitiewe komplement

Uit die ondersoek tot dusver blyk dit duidelik dat slegs enkele hulpwerkwoordstamme wat tot kategorie een hoort en 'n komplementêre werkwoord in die infinitief selekteer, werklik as "hulpwerkwoorde" geklassifiseer kan word. Daar is voorbeelde van werkwoorde wat 'n infinitiewe werkwoord voorafgaan en geen grammatiese kenmerke in die proses inboet nie. Sodanige werkwoorde verloor ook nie hulle oorspronklike betekenis of sintaktiese en morfologiese valensies nie, bv.

Ba leka go kitima (Hulle probeer hardloop)

Een van die min voorbeelde van 'n hulpwerkwoord met 'n infinitiewe komplement is die hulpwerkwoord met die stam **-atiša** (vermeerder), wat duidelike hulpwerkwoordelike eienskappe toon, byvoorbeeld:

- (1) Re atiša dipalo tša dikgomo (Ons **vermeerder** die beesgetalle)
maar
- (3) Re atiša go hlaba kgomo marega (Ons slag **dikwels** 'n bees in die winter).

Die onafhanklike enkelvoudige werkwoord **re atiša** in voorbeeld een, raak in voorbeeld twee semanties ondergeskik aan die infinitiewe werkwoord wat die hoofproses aandui. Ook toon die hulpwerkwoord in dié woordgroep die sintaktiese en morfologiese beperkinge soos hierbo aangetoon is.

In die volgende gevalle toon die werkwoorde wat as inleidende sinne optree, feitlik geen kategoriale verskuiwing van basiese na hulpwerkwoorde nie en word verkeerdlik deur onder andere Ponelis (1975) as “hulpwerkwoorde” beskou. Die voorbeelde, gevolg deur 'n letterlike vertaling, word vervolgens aangetoon:

- (1) Re tseba go aga ntlo (Ons weet om 'n huis te bou)
- (2) Re kgona go aga ntlo (Ons kry reg om 'n huis te bou)
- (3) Re leka go aga ntlo (Ons probeer om 'n huis te bou)

Die letterlike vertaling van die voorbeelde hierbo is met voorbedagte rade gedoen, aangesien dit foutief is om die vrye vertaling daarvan as vertrekpunt vir 'n klassifikasie of kategorie-indeling te neem. Die sterkste argument ter stawing van die feit dat die eerste werkwoord in voorbeelde 1–3 hierbo, anders as wat Ponelis beweer, nie hulpwerkwoorde is nie, is dat hulle die voorwerpsmorfeem *go-* kan neem wat aantoon dat die tweede werkwoord in elkeen van die voorbeelde 'n voorwerp is en *nie* 'n komplementêre werkwoord nie, bv.

- (4) Re a go tseba go aga ntlo, ens.

Ponelis (1975: 53) argumenteer verder dat voorbeelde soos die volgende werkwoorde in die inleidende sinne “hulpwerkwoordelike” eienskappe toon, omdat hulle die ontkenning van die bysinwerkwoord inhou, byvoorbeeld:

- (5) Re gana go aga ntlo (Ons weier om 'n huis te bou)
- (6) Re šitwa ke go aga ntlo (Ons is nie in staat om 'n huis te bou nie).

Desnieteenstaande die feit dat die inleidende sinne hierbo die negatief van die infinitiewe komplementêre sinne inhou, tree daar geen grammatiese verandering by die werkwoord in nie en behou hulle hulle eie selfstandige betekenis, asook morfologiese en sintaktiese valensies. Ponelis se argument kom daarop neer dat omrede die eerste werkwoord 'n negatiewe betekenis het, die gebruik daarvan noodwendig die logiese ontkenning van die tweede werkwoord meebring. Hierdie ontkenninge invloed wat die eerste werkwoord (bv. *re gana*) op die tweede werkwoord (bv. *go aga*) het, lei Ponelis tot die slotsom dat die eerste werkwoord noodwendig hulpwerkwoordelike eienskappe moet hê. Hy neem egter nie die feit in ag dat die eerste werkwoord ook ontken kan word nie, bv.

- (7) Ga re gane go aga.

Die vraag wat ontstaan is of die eerste werkwoord nou sy hulpwerkwoordelike eienskappe verloor

omdat dit nie meer 'n ontkennde uitwerking op die tweede werkwoord het nie. Dit blyk dus dat Ponelis nie 'n geldige kriteria aan die dag lê wanneer hy hulpwerkwoordelike status aan werkwoorde met geleksikaliseerde negatiewe betekenis toeken nie.

Die meerderheid hulpwerkwoorde in kategorie 1 soos hierbo uiteengesit is, selekteer komplementêre werkwoorde in die **situatief** wat gewoonlik bysinne in komplekse sinne markeer. In woordgroepverband dui sodanige situatiewe werkwoorde die hoofproses aan, wyl die hulpwerkwoorde semanties ondergeskik raak aan die komplementêre werkwoorde wat die hoofproses aandui.

Die woordstatus van hulpwerkwoorde in dié groep word bepaal deur twee woordtoetse wat Van Wyk (1958) onderskei, naamlik skeibaarheid en vervangbaarheid.

8. Hulpwerkwoorde: Kategorie 2

Soos reeds aangedui, word hierdie werkwoorde deur onder andere Louwrens (1990) as primêre hulpwerkwoorde geklassifiseer, omdat hulle volledig rangverskuiwing ondergaan het en slegs hulpwerkwoordelik in woordgroepverband kan optree. Hierdie hulpwerkwoorde ontwikkel bepaalde “kategoriale waardes”, soos Ponelis 91975: 52) dit noem, wat veral met aspek en aktualiteit (negatief) te make het. Relatiewe tyd kan egter ook hier bygevoeg word. Enkele voorbeelde word aangehaal:

1. Re be re šoma ka ntle (Ons was besig om buite te werk) (*relatiewe tyd*)
2. Monna o ntše a bolela pitšong (Die man was besig om te praat in die vergadering) (*duratiewe aspek*)
3. Ga re ešo ra fetša mošomo (Ons het nog nie die werk voltooi nie) (*negatiewe aktualiteit*)
4. Gwa tšwa monna a tšama a loga seroto (Daar het toe 'n man tevoorskyn gekom wat 'n mandjie loop en vleg) (*voortdurende aspek*)

Hulpwerkwoorde en komplementêre werkwoorde (hoofwerkwoorde) funksioneer normaalweg in 'n hegte strukturele woordgroepverhouding en word gewoonlik nie deur 'n linguistiese woord, behalwe 'n ander hulpwerkwoord, van mekaar geskei nie. Hulpwerkwoorde se woordstatus in dié konteks word deur die woordtoets **vervangbaarheid** bepaal, soos deur Van Wyk (1958) onderskei is. Die volgende is 'n voorbeeld van 'n sogenaamde vervangbaarheidstoets, byvoorbeeld:

Ba be ba šoma (Hulle was besig om te werk)

teenoor

Ba ntše ba šoma (Hulle was besig om te werk)

9. Hulpwerkwoorde: Kategorie 3

Hierdie “hulpwerkwoorde” is reeds deur Ziervogel (1969) van ander hulpwerkwoorde met die term “verkorte” hulpwerkwoorde onderskei. Lombard (1985) verwys na hierdie taalvorm as “defisiënte hulpwerkwoordvorme”.

Die meeste van dié taalvorme is die resultaat van assimilering van hulpwerkwoordgroepe waarvan die komplementêre werkwoorde in die infinitief fungeer het, soos deur die volgende voorbeelde geïllustreer word:

- (1) * Re na go ja merogo

Re no ja merogo (Ons eet sommer net groente)

- (2) * Re tla go šoma lehono

Re tlo šoma lehono (Ons sal vandag werk)

- (3) Ba fa go robala nageng (Hulle slaap sommer in die veld)

Ba fo robala nageng

- (4) Ba dia go bolela fela

Ba dio bolela fela (Hulle praat sommer net)

Soos blyk uit bostaande voorbeelde het daar in die ontwikkelingsproses 'n vertikale rangverskuiwing van woord na prefigale morfeem plaasgevind. Dié taalvorme in hulle huidige status kan egter nie as volwaardige morfeme beskou word nie, as gevolg van enkele redes wat aangevoer word, naamlik:

Eerstens toon sodanige vorme dat hulle steeds verbale eienskappe oorgehou het in die sin dat hulle 'n suffigale morfeem soos die relatiewe *-go* in bepaalde kontekste kan neem, byvoorbeeld:

- (1) Monna yo a *nogo* robala nageng (Die man wat sommer in die veld slaap)

Tweedens het dié taalvorme die vermoë om in werkwoordstrukture die negatiewe strategie te absorbeer in die sin dat hulle verhoed dat die werkwoorduitgang van *-a* na *-e* verander, soos deur die volgende voorbeelde geïllustreer:

- (2) Re ka se robala_ę nageng (Ons kan nie in die veld slaap nie)

maar:

- (3) Re ka se no robala_ę nageng (Ons kan nie net sommer in die veld slaap nie)

asook:

- (4) Ga a no robala_ę nageng (Hy slaap nie sommer in die veld nie)

Dit is belangrik om te let op die semantiese verskuiwing wat die verkorte vorme ondergaan het in vergelyking met die diakroniese saamgestelde vorme waaruit hulle ontwikkel het, byvoorbeeld:

Ba tšwa go ya gae (Hulle kom uit om huis toe te gaan)

Ba sa tšo ya gae (Hulle het so pas huis toe gegaan)

Derdens tree sommige vorme soos outonome woorde in sekere uitsonderlike kontekste op, soos in die volgende gesprek geïllustreer word:

A. Ba tlišitše dipuku tša gago (Hulle het u boeke gebring)

- (3) No di bee ofising ya ka (Sit hulle sommer in my kantoor)

Benewens diakroniese saamgetrokke vorme word ook verkorte vorme teenoor vol vorme onderskei in gevalle waar die eerste inleidende werkwoord in die verlede tydsvorm is en gevolg word deur 'n tweede werkwoord in die infinitief. Die volgende voorbeelde illustreer die proses van verkorting:

- (1) Ba t̄lile go ja (Hulle het gekom om te eet)
 (4) Ba t̄lilo ja

Onder hierdie kategorie val ook enkele voorbeelde van wat Swanepoel (1975) as “stamalleen” aantoon, byvoorbeeld:

Namile ba sepetše ka bese (Daarna het hulle per bus gegaan)

Hierdie hulpwerkwoordvorme het nie woordstatus nie, maar tree op soos prefigale morfeme, hoewel hulle nie volledig tot volwaardige morfeme ontwikkel het nie. Die werkwoordvorme *sa* (progressief) en *ka* (potensialis) word ook deur prominente grammatici soos Louwrens (1991) en Lombard (1985) in hierdie kategorie geplaas. Die klassifisering van die taalvorme as defisiënte hulpwerkwoordvorme deur bogenoemde grammatici word hoofsaaklik gebaseer op Van Wyk (1957) se navorsing in die verband. Laasgenoemde het bevind dat dié vorme diakronies uit hulpwerkwoordgroepe ontwikkel het. *Ka* en *sa* soos in:

Ba sa dula Soweto (Hulle bly nog in Soweto)
 en
 Ba ka aga gabotse (Hulle kan goed bou)

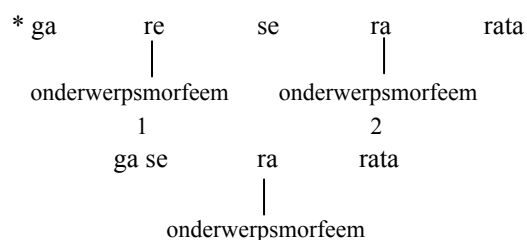
het ontwikkel in die rigting van prefigale verbale morfeme. Desnieteenstaande het dié vorme nog sekere verbale eienskappe kenmerkend van hulpwerkwoordstamme behou. Vervolgens toon die vorm *ka* byvoorbeeld nog valensie vir die neem van die suffigale verbale morfeem *-go* soos in Monna yo a *kago* aga (Die man wat kan bou).

Ook *sa* toon nog eienskappe van ’n hulpwerkwoordstam in die sin dat dit byvoorbeeld soos vroeër ten opsigte van ander defisiënte werkwoordvorme aangetoon is, die negatiewe strategie van die werkwoord kan absorbeer. Dit het tot gevolg dat die uitgang *-a* nie na *-e* verander nie. Vergelyk byvoorbeeld in dié verband:

Ga ba šom̄e (Hulle werk nie)
 Teenoor Ga ba sa šom̄a. (Hulle werk nie meer nie)

Bogenoemde redes, asook enkele ander, word in Van Wyk (1957) se navorsing aangevoer waarom *ka* en *sa* nie volwaardige prefigale morfeme is nie en word daarom deur Lombard (1985) en Louwrens (1991) met die term “defisiënte hulpwerkwoordvorme” van hulpwerkwoordstamme en verbale prefigale morfeme onderskei.

Vercueil (1981) het ook bevind dat alle “negatiewe werkwoordvorme” nie summier as negatiewe morfeme of partikels geklassifiseer kan word nie. Hy onderskei byvoorbeeld (p. 123) ’n negatiewe defisiënte werkwoordvorm *se* wat hy *ouksilêr* noem. Hy haal Lombard (1976: 121) aan wat die waarskynlike rangverskuiwing van die hulpwerkwoordstam *se* soos volg postuleer:

In die ontwikkelingsproses het *se* se onderwerpsmorfeem weggeval. Se het egter nie volledig tot morfeem in eie reg verskuif nie, aangesien dit deur 'n volledige werkwoord gevolg word en dié werkwoord het nie die tipiese ontkenningsoortgang *-e* nie. Soos in die geval van defisiënte werkwoordvorme wat hierbo bespreek is, absorbeer *se* dus die negatiewe strategie. Omdat *se* egter sonder 'n onderwerpsmorfeem fungeer, voldoen *se* nie meer aan die vereistes van 'n basiese hulpwerkwoordstam nie.

Vercueil (1981–1989) onderskei ook 'n defisiënte werkwoordvorm *sa*, wat hy ook as “ouksilêr” identifiseer en wat hy min of meer om dieselfde redes as *se* hierbo, nie as morfeem of hulpwerkwoordstam klassifiseer nie. Dié taalvorm word onderskei in strukture van die ontkenning van situatiewe en relatiewe werkwoorde in die verlede tyd, asook die ontkenning van die kondisionalis in sekere kontekste, byvoorbeeld:

- (1) Ge ba sa šoma maabane (As hulle nie gister gewerk het nie)
(Situatief)
- (2) Monna yo a sa šomago maabane (Die man wat nie gister gewerk het nie)
(Relatief)
- (3) Ngwaga wa sa agwa ke Morena (As die gebou nie deur God gebou was nie)

Hoewel Vercueil die vorme hierbo korrek volgens hulle voorkoms in die skryftaal (ortografie) beskryf, het hy nie die tonologiese aard van die vorme ondersoek nie. *Sa* in die voorbeelde hierbo is in werklikheid 'n saamgetrokke vorm wat as *sáà* in die spreektaal fungeer en op die gronde ook van die morfeem of hulpwerkwoordstam *sa* verskil.

10. Voegwoordelike hulpwerkwoorde: Kategorie 4

In hierdie kategorie word voorbeelde aangetref van hulpwerkwoorde wat rang- en kategorieverskuiwing ondergaan het in die rigting van voegwoorde waarvan die verskuiwing soms onvolledig, en in ander gevalle volledig is. Hoewel die meeste voegwoorde skynbaar diakronies uit hulpwerkwoorde ontwikkel het, word daar nie ontken dat Noord-Sotho wel 'n woordklas **voegwoord** het nie. Alle woorde wat sinkronies as voegwoorde in Noord-Sotho funksioneer, het nie almal uit hulpwerkwoordgroepe ontwikkel nie. Die ontwikkelingsproses van voegwoorde word breedvoerig deur Van Staden (1988) bespreek. Die volgende voorbeelde illustreer sodanige ontwikkeling:

- (1) Basadi ba bile ba šoma mašemong (Die vrouens het selfs in die lande gewerk)
- (2) Basadi ba apeela bana e bile ba šoma mašemong (Die vrouens kook vir die kinders en boonop werk hulle in die land)

In voorbeeld (1) funksioneer die hulpwerkwoord *ba bile* in 'n bepaalde grammatiese verhouding met die komplementêre werkwoord *ba šoma*. Die hulpwerkwoord funksioneer in 'n bepaalde grammatiese verhouding met die komplement waarmee dit in 'n ooreenstemmende konkordiale verhouding kombineer. Die hulpwerkwoord is semanties ondergeskik aan die komplementêre werkwoord en dit bepaal die hoogtoon van dié *se* onderwerpsmorfeem, asook die modus waarin die komplementêre werkwoord voorkom.

In voorbeeld (2) funksioneer *e bile* as selfstandige woord met 'n selfstandige betekenis en funksioneer dit nie meer in konkordiale kongruensie met die komplementêre werkwoord nie, aangesien dit nou die sogenaamde klaslose onderwerpsmorfeem neem wat daarop dui dat die

woord reeds beweeg het in die rigting van 'n voegwoord en funksioneer inderdaad hierbo om twee sinne aanmekaar te voeg of te verbind. Desnieteenstaande toon *e bile* nog werkwoordelike eienskappe wat deur 'n klaslose onderwerpsmorfeem markeer word.

Voorbeelde in die kategorie toon 'n rangverhoging, aangesien 'n ontwikkelingsproses van werkwoordstam na voegwoord (outonome woord) waargeneem kan word, soos dit hieronder geïllustreer word:

1. -Fela as basiese werkwoordstam:
Meetsa a sediba a a fela. (Die water in die fontein raak op)
2. -Fela as hulpwerkwoordstam:
Marega ba fela ba šoma ka ntlong. (In die winter werk hulle soms in die huise)
3. Efela as “onvolledige” voegwoord: [éfela (hoewel); eféla (maar)]
Dikgomo di a rekišwa éfela tše dintši di šetše mafulelong. (Die beeste word verkoop hoewel baie in die weiveld agtergebly het)

Of:

Banna ba ile eféla basadi ba šetše. (Die mans het gegaan, maar die vrouens het tuis gebly)

4. Fela as volledige voegwoord:
Dipudi di a gangwa fela dinku tšona ga di gangwe. (Bokke word gemelk, maar die skape daarenteen word nie gemelk nie)

In voorbeeld 1 funksioneer *-fela* as basiese werkwoordstam van 'n enkelvoudige selfstandige werkwoord en druk die betekenis van “gedaan raak” uit.

In voorbeeld 2 vind kategoriale verskuiwing plaas in die sin dat *-fela* optree as 'n hulpwerkwoordstam wat in woordgroepkonteks in 'n bepaalde grammatiese verhouding met 'n komplementêre werkwoord kombineer. 'n Semantiese verskuiwing van “opraak” na “soms” of *af en toe* word aangetref.

In voorbeeld 3 funksioneer *efela* buite woordgroepkonteks as 'n onafhanklike woord met 'n konjunktiewe funksie. Die woord toon nog struktureel oorblyfsels van 'n “werkwoord” waar die klaslose onderwerpsmorfeem saamsmelt met die stam. Afhangende van die toonpatroon word 'n verdere semantiese verskuiwing waargeneem van “soms” na *hoewel* of *maar*.

In voorbeeld 4 vind ons 'n volledige verskuiwing waar *fela* as voegwoord optree om twee sinne te verbind.

11. Samevatting

Na aanleiding van die bespreking tot dusver is dit duidelik dat hulpwerkwoorde 'n subkategorie van die woordklas **werkwoord** uitmaak. By wyse van 'n dimensionele ondersoek blyk dit duidelik dat daar prominente grammatiese verskille onderling tussen hulpwerkwoorde as sodanig blootgelê kan word. Hierdie verskille dien as basis vir 'n eksponentele verdeling waarna Halliday (1961) verwys. Dit kom daarop neer dat hulpwerkwoorde in Noord-Sotho in vier groepe geklassifiseer kan word op grond van duidelik waarneembare grammatiese kenmerke.

Bibliografie

- Fromkin, V. & Rodman, R. 1983. *An introduction to language*. Japan: CBS College Publishing.
- Givon, T. 1971. Historical syntax and historical morphology: an archaeologist's field trip. *CLS* 7: 394–415.
- Halliday, M.A.K. 1961. Categories of the theory of grammar. *Word* 17: 92–242.
- Lombard, D.P. 1976. *Aspekte van toon in Noord-Sotho*. Ongepubliseerde D.Litt. et Phil.-proefskrif, Unisa.
- Lombard, D.P. 1985. *Introduction to the grammar of Northern Sotho*. Pretoria: Van Schaik.
- Louwrens, L.J. 1991. *Aspects of Northern Sotho grammar*. Pretoria: Via Africa.
- Ponelis, F. 1975. Die ontwikkeling van hulpwerkwoorde: Hulpwerkwoord en infinitiefsin. *Studies in Bantoetale* 2.1, p. 47–61. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Pretorius, R.S. 1997. Auxiliary verbs as a subcategory of the verb in Tswana. Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, PU vir CHO.
- Swanepoel, S.A. 1975. Die hulpwerkwoorde van Tswana. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, PU vir CHO.
- Van Staden, W.J. 1988. Rang- en kategorieverskuiwing in Noord-Sotho met spesiale verwysing na die bywoord en die voegwoord. Ongepubliseerde M.A.-skripsie, Randse Afrikaanse Universiteit.
- Van Wyk E.B. 1957. Potential and progressive constructions in Northern Sotho. *African Studies*, XVI, 3.
- Van Wyk E.B. 1958. Woordverdeling in Noord-Sotho en Zoeloe. 'n Bydrae tot die vraagstuk van woordidentifikasie in die Bantoetale. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif, UP.
- Vercueil, F.C. 1981. *Die ontkenning in Noord-Sotho*. Ongepubliseerde D.Litt. et Phil.-proefskrif, Unisa.
- Ziervogel, D. 1969. *Handboek van Noord-Sotho*. Pretoria: Van Schaik.

Willie Pretorius was twaalf jaar lank as lektor en senior lektor verbonde aan die Departement Afrikatale, Universiteit Vista (1983–1995). Hy is in 1996 as lektor by RAU aangestel. Sy huidige navorsingsveld is werkwoordkategorieë in Sothotale, met verwysing na die implikasies van E.B. van Wyk se woordidentifikasieteorie.	Willie Pretorius Departement Afrikatale Randse Afrikaanse Universiteit Johannesburg LCPO@LW.RAU.ac.za Tel: (011) 489-2786 Faks: (011) 489-3210
---	--